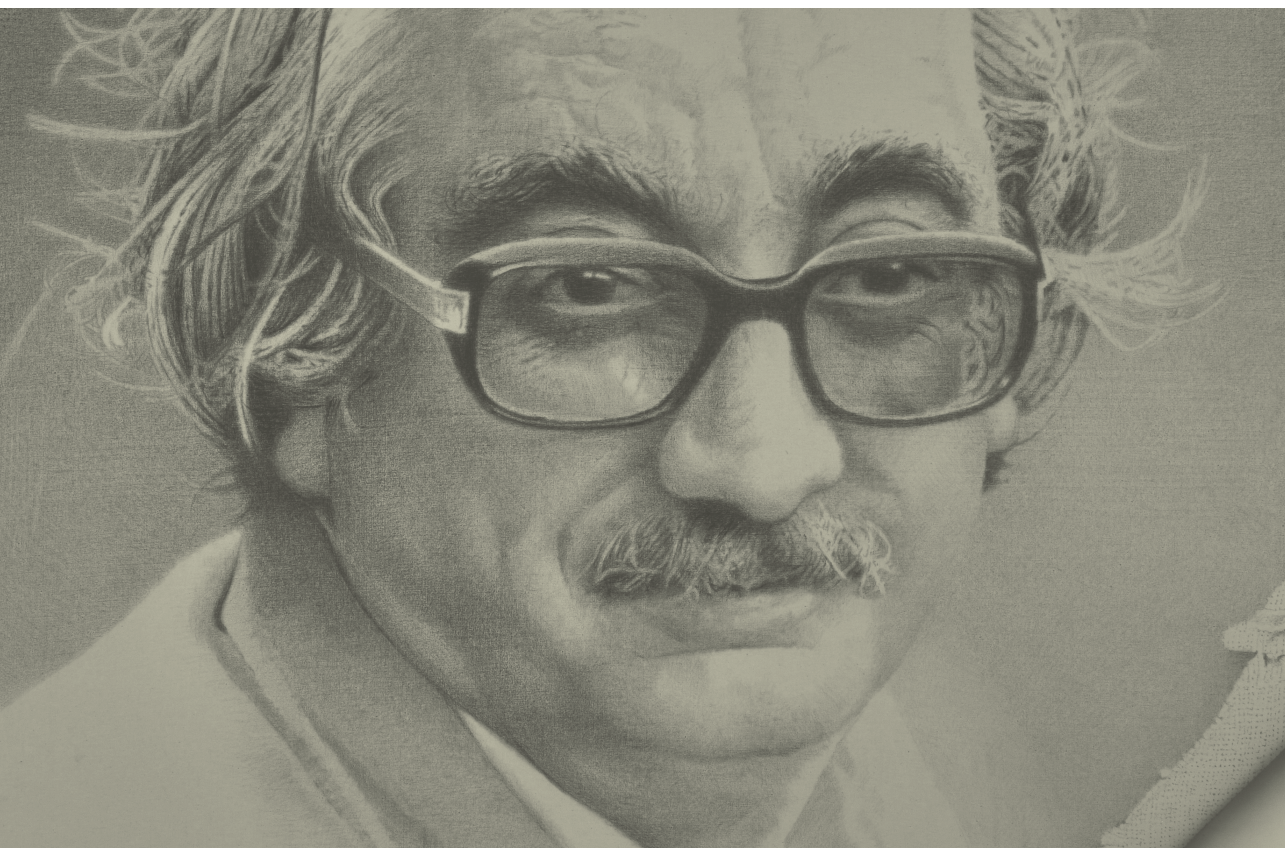

Joan Fuster

Figura d'un segle

Antoni Martí Monterde

Àlex Matas Pons (eds.)

Joan Fuster

Joan Fuster. Figura d'un segle

Antoni Martí Monterde
Àlex Matas Pons (eds.)

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

Col·lecció
Figura

Taula

ANTONI MARTÍ MONTERDE, ÀLEX MATAS PONS <i>Joan Fuster, figura d'un segle</i>	9
XAVIER ALIAGA <i>Joan Fuster, el periodista necessari</i>	15
JOSEP BALLESTER-ROCA <i>Fuster, expoea?</i>	27
ENRIC BOU <i>Els viatges de Joan Fuster a la seva terra. Dos llibres del 1962</i>	47
JAN BRUGUERAS I TORRELLA <i>Tots els nosaltres possibles. Notes sobre Joan Fuster, les introspeccions collectives i l'anomalia nacional</i>	65
NÚRIA CADENES <i>Contra el feixisme</i>	95
VALÈRIA GAILLARD FRANCESCH <i>Joan Fuster, una experiència compartida de traducció</i>	115
FERRAN GARCIA-OLIVER <i>Fuster en l'afable companyia dels clàssics</i>	135
ÒSCAR JANÉ <i>Joan Fuster i el nord del Nord</i>	159
ÀLEX MATAS PONS <i>Les imatges supervivents del «marginalisme»: Joan Fuster, avui</i>	175

TONI MOLLÀ	
<i>Joan Fuster o la invenció de la identitat</i>	191
GUSTAU MUÑOZ	
<i>Una lectura de Joan Fuster des del segle XXI</i>	199
ESTER PINO ESTIVILL	
<i>Joan Fuster i Roland Barthes: l'aventura de llegir</i>	217
XAVIER PLA	
<i>Joan Fuster, lector de Josep Pla. Papers, converses i polèmiques</i>	245
MARINA PORRAS MARTÍ	
<i>Fuster i els germans Ferrater / Ferraté</i>	265
ENRIC PUJOL	
<i>Joan Fuster i la historiografia catalana</i>	275
JESÚS REVELLES ESQUIROL	
<i>Fuster, lector de Villalonga</i>	299
ANTONI RICO I GARCIA	
<i>Allò no era un catecisme. Identitat i ideologia en l'obra de Joan Fuster</i>	315
BERNAT RUIZ DOMÈNECH	
<i>Mig segle de L'aventura del llibre català</i>	343
JORDI SEBASTIÀ	
<i>La religió en l'obra de Joan Fuster. Desencantament, enyorança i crítica</i>	369
FRANCESC VIADEL	
<i>Aproximación a Joan Fuster, de Manuel Lloris, un intent d'esmena a la totalitat</i>	391

Joan Fuster, figura d'un segle

ANTONI MARTÍ MONTERDE

ÀLEX MATAS PONS

Universitat de Barcelona

Compara, i començaràs a entendre.

JOAN FUSTER

I

«Res d'homenatges, home! La hipocresia és una exigència que la virtut imposa al vici.» Aquest aforisme de Joan Fuster hauria de ser una de les condicions que hauria de complir, de manera estricta, rigorosa (cigarreta planiana) i fidel, l'any Joan Fuster. De fet, un dels problemes, però també dels reptes, que tenen aquestes commemoracions és, sens dubte, aconseguir fer-les innecessàries, de manera que no calgui cap efemèride institucional o acadèmica per a rellegir un autor, i més encara si es tracta de l'escriptor i intel·lectual català més decisiu de la segona part del segle xx per a la cultura catalana. Tot parafrasejant el títol d'un llibre de l'escriptor barceloní Enrique Vila-Matas, caldria posar fi als números rodons. L'objectiu hauria de ser aconseguir que la relectura de Fuster sigui permanent, com la seva lliçó.

Nascut el 1922, Joan Fuster iniciava als anys quaranta, primer en poesia i poc més tard en diaris i assaig humanista, una de les obres intel·lectuals i assagístiques més influents del segle xx, que fixa els fonaments d'una de les principals propostes historicocrítiques de la literatura catalana, quan es plantegen els reptes polítics de futur per als Països Catalans, tot resseguint la seva història unitària i diversa. El títol del Simposi —Joan Fuster: Figura d'un Segle— s'inspira en el primer lliurament del diari: *Figures de temps* (1957). També fa referència a una definició polièdrica i temptativa de la literatura, la història i el pensament en uns instants decisius per a la cultura catalana. Aquestes jornades pretenen fer una revisió crítica del significat d'aquests moments inicials de l'obra de Fuster, i del que significa la seva obra en l'espai intel·lectual europeu.

De fet, fa una dècada va declarar-se amb timidesa un Any Fuster. La bona notícia és que aquell mateix any va aparèixer el segon lliurament de la nova *Obra completa*, que inclou el volum segon (Assaig, I) i el volum tercer (Assaig, II), a la col·lecció «Clàssics Catalans», impulsada per Edicions 62 i la Universitat de

València, a cura d'Antoni Furió i Josep Palàcios, la qual cosa és garantia que, aquesta vegada sí, tindrem una *Obra completa* de Joan Fuster, amb edició crítica i publicada amb bon gust i rigor.

Aquell mateix any 2012, a la Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona, va tenir lloc el Simposi Internacional Joan Fuster: Figura de Temps, del qual *Núvol* es va fer ressò puntual i Borja Bagunyà en va fer unes cròniques detallades —un veritable luxe per a una activitat aparentment acadèmica—. Aquell any coincidien cinc aniversaris relacionats amb la vida i l'obra de l'escriptor i assagista valencià: els noranta anys del seu naixement, els seixanta de la primera anotació al *Diari 1952-1960*, els cinquanta de la publicació de *Nosaltres els valencians* i *El País Valencià*, els quaranta de la publicació de *Literatura catalana contemporània* i els vint de la seva mort. El Simposi Internacional Joan Fuster: Figura de Temps va voler commemorar-les totes, no per voluntat d'homenatge, sinó per mostrar la pluralitat i la vigència del pensament de Joan Fuster. Van participar en el simposi Antoni Furió, Montserrat Prudon-Moral, Pau Viciano, Dominic Keown, Salvador Company, Antoni Martí Monterde, Neus Penalba, Enric Sullà, Xavier Pla i Jaume Pérez Montaner.¹

Aquelles fites marcaven una trajectòria literària i personal, però també una època històrica de les lletres catalanes i europees, i les jornades pretenien fer una revisió crítica del significat dels moments inicials de l'obra de Fuster i del que signifiquen al cap de tants anys. Amb una puntualitat imprevisible però feliç, el 23 de novembre del mateix 2012, l'aniversari del naixement de Joan Fuster, va sortir a la llum el llibre *Joan Fuster: Figura de temps*, a Edicions de la Universitat de Barcelona. Va ser l'embrió de la col·lecció «Figura: Literatura Comparada en l'Espai Intel·lectual Europeu», que va publicar aquest llibre i en va inferir el títol fusterià com a lema fonamental. Una dècada després d'aquell primer llibre, aquesta col·lecció arriba als deu títols. Sense la inspiració de Joan Fuster no ho hauríem aconseguit.

II

Avui, 2022, centenari del seu naixement i trentè aniversari de la seva mort, amb un Any Fuster proclamat de manera solemne per les institucions, però que ha començat amb un tort gairebé antifusterià, per la tria del lema unanimitat,

1. Podeu consultar el programa en aquest enllaç: <https://stel.ub.edu/master-bcn-europa/activitats/simposi-joan-fuster> (consulta: 2 gener 2022).

«País, paisatge, paisanatge», que ha suscitat una polèmica veritablement erudita a les xarxes socials arran del subratllat que hi va fer lúcidament Amadeu Viana, la pregunta òbvia és: què en sortirà de l'Any Fuster? I ja comença a haver-hi un bon estol de respostes, com les que ha recollit Manuel Lillo a *Nosaltres La Veu*.

Però, molt més enllà de les activitats oficials, cal preguntar-se: quina figura de l'intel·lectual funda i traça l'obra de Fuster? Què hi ha en l'obra de Fuster que ens permet pensar la nostra contemporaneïtat? Què hi ha en la nostra contemporaneïtat que ens fa imprescindible rellegir l'obra de Fuster? Aquestes són les qüestions principals que abordava aquell simposi de fa anys. És el moment de tornar a debatre la situació de l'edició de l'obra completa d'un clàssic com Fuster, sobretot quant a la seva relectura i reedició més enllà de l'edició crítica, i amb quins problemes topa la seva recepció crítica i per part dels lectors, al costat d'altres preguntes i iniciatives que, sens dubte, generaran la relectura de la seva obra també al segle XXI: monogràfics de revistes, reedicions d'obres de referència, taules rodones, conferències, clubs de lectura... En realitat, quan es tracta de clàssics com Fuster, tot club de lectura és un club de relectura, com el que el passat 13 de gener va fer-se a la Biblioteca de Palafrugell per comentar el seu *Diari*, o la conferència del 7 de febrer al Centre de Lectura de Reus, centre de relectura permanent d'un altre autor amb centenari aquest any: Gabriel Ferrater. Iniciatives com aquesta, o les edicions i reedicions d'obres seves, serien un dels millors resultats d'aquest 2022 i haurien de tenir continuïtat en el temps i en les editorials.

Precisament per això, el Grup de Recerca Literatura Comparada en l'Espai Intel·lectual Europeu, en col·laboració amb el Museu d'Història de Barcelona (MUHBA), van organitzar el Simposi Joan Fuster: Figura d'Un Segle. 1922-2022. Centenari de l'Intel·lectual Català Més Decisiu del Segle xx, que es va fer la primera setmana de febrer entre la Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona i la seu del MUHBA a Vil·la Joana, continuació lògica de la reunió de 2012. En aquesta ocasió, els investigadors convocats han estat, per ordre d'intervenció, Gustau Muñoz, Marina Porras, Àlex Matas Pons, Valeria Gaijard, Ester Pino, Toni Rico, Núria Cadenes, Enric Pujol, Toni Mollà, Jesús Revelles, Josep Ballester, Bernat Ruiz Domènech, Jan Bruguera, Xavier Aliaja, Ferran Garcia Oliver, Bernat Padró Nieto, Francesc Viadel, Xavier Pla, Jordi Sebastià, Òscar Jané i Enric Bou. Escrivia Fuster, en una carta a Josep Pla que va servir a l'empordanès per redactar el seu *Homenot* sobre el nostre autor, que «no voldria morir-me sense haver deixat en funcionament i "en forma" al País Valencià, uns quants equips d'intel·lectuals i de no intel·lectuals capaços de remoure —o almenys d'intentar-ho— aquesta societat en perpetua somnolèn-

cia digestiva [...]». Alguns dels autors d'aquest llibre són la prova fefaent que Fuster va aconseguir el seu propòsit amb escriure i que el sentit d'aquelles paraules implica, també, molts no valencians i noves veus de la crítica literària i de la literatura comparada que no havien conegut personalment Fuster ni en són especialistes; i que, per tant, aporten noves lectures a la relectura permanent a què ens convidava en un dels seus aforismes més citats: «L'única manera seriosa de llegir és rellegir».

III

Com es pot apreciar, en aquest simposi hi ha un cert decantament cap al pensament literari i la crítica cultural. No cal dir que a algú li pot semblar una aproximació parcial, però és la que manté la coherència amb la nostra trajectòria d'investigadors en literatura i història comparada dels intel·lectuals. D'altra banda, aquest, tot i ser el primer congrés o reunió semblant d'aquest Any Fuster 2022, no ha estat organitzat dins del marc oficial, sinó que va començar a preparar-se a finals de l'any 2019. Un cop anunciat l'Any Fuster, s'han fet públiques algunes activitats semblants però amb orientacions diferents, com, per exemple, el Simposi Internacional Joan Fuster, organitzat per la càtedra Joan Fuster de la Universitat de València i l'Espai Joan Fuster de Sueca. Segurament hi haurà més activitats semblants, o fins i tot algunes de molt diferents, si no contradictòries; però, tal com diria Joan Fuster, «entre tots, ho farem tot», i entre fusterians s'hauria d'entendre que les meves —les nostres— contradiccions són les nostres esperances.

El resultat d'aquest any 2022, pel que fa a Joan Fuster, i com segurament també caldria que fos en els casos de Gabriel Ferrater i Guillem Viladot, hauria de ser precisament un conjunt heterogeni i heterodox, complex però intel·ligent i amè, de relectures de l'obra fusteriana i, sobretot, de possibilitats de relectura. Incloem aquí l'aparició, en els darrers mesos, de reculls d'assaigs com ara *Joan Fuster: Figura d'assaig* (Comanegra), la publicació de *Joan Fuster i el pensament nacional*, de Toni Rico, la nova vida que segurament tindran alguns llibres anteriors, com *Fuster per a ociosos*, de Xavier Aliaga (Sembra), *Matar Joan Fuster i altres històries*, de Francesc Bayarri (Companyia Austrohongaresa de Vapors), *Escrits contra el silenci*, de Toni Mollà, i, si se'm permet, *Joan Fuster: la paraula assaig* (Afers), més altres reedicions possibles, com, per exemple, del precursor *Fuster Portàtil* (3i4), de Josep Iborra, o de *Converses inacabades* (Tàndem) de Toni Mollà. Fins i tot un llibre de Josep Pla aparegut en els darrers mesos de l'any passat, *Hem d'acostar-nos més a València* (3i4), també pot consi-

derar-se, en el fons, una obra fusteriana. Però, sobretot, parlem de les noves edicions d'escrits de Fuster mateix: *Escrits de combat* (314) i *Diari 1952-1960* (314) són dues notícies excepcionals, importantíssimes.

Que algun dia tots aquests llibres i molts més es puguin trobar plegats en una secció especial de les nostres llibreries seria el millor resultat imaginable d'aquest Any Joan Fuster. Amb aquesta esperança, amb aquestes esperances, vam començar a rellegir-lo, un dia.

Joan Fuster, el periodista necessari

XAVIER ALIAGA

Periodista

Potser a alguns lectors els sobtarà el «periodista» de l'encapçalament referit a Joan Fuster, sense cometes ni matisacions. De fet, no veureu en articles o estudis de dins o fora de l'àmbit acadèmic cap referència com a periodista al savi de Sueca, un ofici amb connotacions no necessàriament positives, sense l'aura de l'escriptor i l'intel·lectual, els termes de definició més sovintejats i, s'ha de dir, més ajustats al que era Fuster. I, malgrat tot, l'escriptor va exercir de manera inequívoca un bon grapat de modalitats periodístiques, fins al punt que es pot afirmar sense cap tipus de prevenció que Joan Fuster fou periodista. No sols a la manera més ordinària i coneguda dels escriptors que col·laboren en les seccions d'opinió dels mitjans. Molta de la tasca que feia Fuster s'englobaria en el que ara considerem periodisme cultural.

A més de la (relativa) provocació, perquè també podríem parlar de *periodisme necessari*, l'encapçalament volia subratllar una ambivalència: Fuster comença aquesta pràctica a desgrat, com a eina de supervivència econòmica i professionalització, i es perllonga en el temps, fins que l'accés (vergonhosament tardà) a l'àmbit acadèmic i el descens amb la situació política tallen els fils amb el periodisme. Però va tenir conseqüències positives per a Fuster. I, de passada, per a nosaltres, els seus lectors. Un argumentari que anirem desfullant a continuació.

PRO PANE LUCRANDO

Des de ben aviat, el Joan Fuster de la dècada del 1950 descarta l'advocacia com a *modus vivendi*, pren consciència que si vol escriure ha de ser a costa de combinar el seu marc d'interessos amb altres treballs remunerats sobre matèries que no li fan del tot el pes. Un fet que assumeix amb no poca angoixa. En una memòria enviada el 1959 a la Fundació Juan March per a sol·licitar una beca d'estudis a l'estranger per a un estudi sociològic, Fuster relatava que, arran d'un premi de poesia organitzat el 1952 pel diari *Levante*, se li oferí una col·laboració.

«Fins aquell moment no se m'havia acudit que escriure articles era una possibilitat al meu abast», confessava en el text, batejat com a «Currículum vitae». I hi afegia: «A més a més, per primera vegada veia els meus exercicis literaris pagats, més malament que bé, però pagats, com un treball honorable».

Al llarg de la dècada, les col·laboracions es van anar diversificant. Al mateix *Levante* acaba encarregant-se d'un suplement especial dedicat a qüestions històriques i literàries medievals, mentre que en el diari *Jornada* (entre 1957 i 1959) confeccionava («redactava», segons el lacònic terme escollit per ell) una doble pàgina setmanal sobre arts i lletres. Abans d'acabar la dècada, Fuster ja col·laborava amb mitjans de fora del País Valencià, com ara el setmanari *Destino*, en el qual s'encarregava de la crítica de llibres en català. Hi ha paral·lelismes ben notables entre el que feia Fuster durant aquells anys i l'activitat dels periodistes culturals actuals. A més, obrint finestres a la molt necessària crítica literària fora dels marges de l'àmbit acadèmic.

El suecà explicava totes aquestes coses en la memòria amb un punt de distanciament i resignació.

Tot aquest treball, diguem-ne, periodístic, ha absorbit finalment gran part de la meua activitat literària, un poc a desgrat meu, per cert, i constitueix avui dia la meua autèntica professió. No puc dir que els meus ingressos per això siguin molt sanejats, però m'hi ajusto.

Tasques que qualificava de manera molt fusteriana com de «pro pane lucrando» i que, curiosament, també estenia a l'erudició literària en el camp de la literatura medieval, treballs que fa empentat per amistats i a les quals de vegades s'oposa per «un escrúpol, ben fundat, de falta de formació filològica». «Però, així i tot, m'he vist obligat a redactar estudis més o menys severs sobre escriptors de l'edat mitjana i a publicar-los amb certes pretensions», admetia. La seua producció del període, de fet, està farcida d'aquests estudis sobre l'oratoria de sant Vicent Ferrer o l'obra de Jaume Roig i sor Isabel de Villena, entre d'altres. Els interessos de Fuster, tanmateix, anaven per un altre camí.

Amb tot, la meua autèntica preferència quant al treball literari s'ha adreçat sempre a l'assaig. Gènere dúctil, sense fronteres, porós a tot al·licient i a tota suggestió, permet a l'escriptor projectar-se cap a qualsevol problema viu i assumir-lo des d'un angle personal i rigorós alhora [...].

Aquesta mateixa «professionalització» no em permet sempre escriure el que seria del meu gust. Només de tant en tant els encàrrecs dels editors coincideixen amb allò que m'interessa de veres. Per això recórrec a la sol·licitud d'una beca de la Fundació March.

El mateix 1959 trobem una referència gairebé commovedora a les limitacions a què Fuster se sent sotmès. En una carta a Vicenç Riera Llorca datada el 31 de desembre, s'excusava per un llarg silenci epistolar en la interessantíssima correspondència que ambdós havien anat construint des de l'any 1950: «El trist problema d'haver de guanyar-me la vida escrivint té aquestes conseqüències: acabo no tenint temps ni ganes d'escriure per gust». Unes línies més endavant, després d'informar de la publicació d'una antologia d'Ausiàs March, insistia en la idea amb un punt d'agror, sense la correcció política amb què es dirigeix a la Fundació:

I ara treballo en un parell de llibres més, no de la mena de llibres que m'agradaria fer, però d'aquells que he de fer jo perquè no hi ha ningú que els faci. Bé, ja veus que no paro. Si a això afegeixes que he d'escriure una pila enorme de folis per als diaris, per aconseguir unes miserables pessetes mensuals, i que he de llegir per obligació la majoria de les bestieses que publica la gent del país, comprendràs que no tingui temps ni ganes d'escriure quan la bona educació ho mana.

És segur que un d'aquests llibres que ha de fer perquè no els farà ningú és *Nosaltres els valencians*. No sols hi ha un Fuster periodista «a desgrat». Hi ha en construcció la imponent figura cívica i política que ho canviarà tot, una qüestió cabdal que, òbviament, escapa a les intencions d'aquest article. Per la nostra banda, tractarem de demostrar que la tasca periodística que el de Sueca considera com un obligació nutrícia, és un dels eixos més importants i transcendents del seu llegat. I té un paper difícilment reemplaçable en la forja de Fuster com a intel·lectual de referència.

EL PERIODISTA QUE ALIMENTA L'ASSAGISTA

Per a aquells que hem seguit el camí de la professionalització en l'escriptura a còpia d'una diversificació de vegades tremebunda, no és difícil compartir aquesta frustració de Fuster, la sensació que els treballs quotidians que paguen factures barren la producció de més qualitat o més ajustada a les aspiracions intel·lectuals. La seua, a més, va ser una tasca ingent: una seixantena de llibres, uns tres mil articles i més d'un centenar de pròlegs, textos per a catàlegs. Antoni Furió, citat per Josep Ballester, fixa en unes quinze mil pàgines impreses el bagatge grafòman de Fuster.

Hi ha dues maneres de contemplar aquesta mena de proximitat escriptora i les dues són igualment vàlides. D'una banda, és cert que una producció ex-

cessivament diversificada, amb matèries alienes a l'àmbit d'interessos (o de confort) de l'escriptor, és un entrebanc per a l'excel·lència en qualsevol disciplina. Però no és menys cert que el periodisme i l'escriptura contínua també són una bona eina formativa, contribueixen a augmentar i millorar les eines narratives o argumentatives, i fins i tot són una penitència necessària per a depurar l'estil.

Fuster no va ser una excepció: fins i tot les ments més privilegiades agraeixen un cert entrenament. Ballester apunta que entre l'any 1954 i el 1963, quan el terrabastall generat per *El País Valencià* i *Nosaltres els valencians* provoca atacs furibunds i fa trencar els vincles de Fuster amb les publicacions valencianes, l'escriptor va publicar dos-cents trenta-set articles. «Va ser el noviciat on refinà, depurà, el seu estil i on esbossà les temàtiques que després aprofundiria. La professionalització com a articulista és el pas definitiu cap a l'assaig», afirma en *L'agitació de l'escriptura*.

Aquesta idea, si volem, la podem formular d'una altra manera. En un llibre d'entrevistes en què diverses personalitats del món de la cultura explicaven la seua visió sobre Fuster, un dels periodistes més respectats entre la professió al País Valencià, Adolf Beltran, contestava així a la pregunta sobre què havia representat el periodisme en l'obra fusteriana:

Inicialment era una manera de sobreviure, un ofici per guanyar-se la vida. Això cal tindre-ho sempre en compte. Però també representava tota una altra sèrie de valors que potser ara pareixen un poc insòlits. Era una manera de fer assaig en petites píndoles, mediatitzat per l'ofici. Aquest és un aspecte molt interessant de l'obra de Fuster.

Beltran, que també és escriptor, fins i tot considerava (l'afirmació continua vigent) que «una part del periodisme de Fuster es pot interpretar, per exemple, com a preparació i prolongació de *Nosaltres els valencians*. I molts llibres de Fuster són reculls d'articles. Això no vol dir que siguen seleccions disperses, perquè eren llibres molt coherents. Sempre pose l'exemple de *Contra Unamuno y los demás*», diu en referència al llibre publicat el 1975 per Ediciones Península que passava factura a la intel·lectualitat espanyola, un recull d'articles publicats fonamentalment en *La Vanguardia* que, hem de coincidir plenament amb Beltran, podia haver estat concebut com un llibre unitari. I tal vegada siga un dels seus reculls més compactes i interessants (també vigent) des del punt de vista de l'assaig polític. Veiem, doncs, com es van difuminant les fronteres entre el columnisme amb trets assagístics que sovintejava Fuster i la producció més assagística més ortodoxa.

RECONCILIACIÓ AMB EL PERIODISME

Una altra virtualitat del treball periodístic de Joan Fuster és que mantenia viva la comunicació amb la societat del seu temps. En la molt coneguda entrevista que Montserrat Roig fa a Fuster en TVE-Catalunya l'any 1977, l'escriptor contesta amb el laconisme habitual a la qüestió del periodisme i la diversificació pecuniària, problematitza de nou el seu vessant periodístic.

L'escriptor de les nostres latituds, si no té una base econòmica regular [...] ha de viure de col·laboracions periodístiques, dels llibres i de les col·laboracions periodístiques; aleshores comença *el problema*.

La cursiva és nostra. Així i tot, tal vegada conscient d'estar sent entrevistat per una periodista i escriptora, o pel fet que els espectadors que l'estaven veient el coneixien molt més pel seu vessant polític i polemista que pel seu treball d'erudició, introdueix un matís important respecte a les consideracions de dues dècades enrere:

Em veig obligat a això, però no a disgust, en certa manera. Això de la col·laboració a la premsa, fins a un cert punt m'apassiona. És un contacte molt immediat amb el lector i, en segon lloc, perquè també crec que es pot escriure als diaris amb tanta pulcritud literària, amb tant de rigor, tant d'això com una pàgina de llibre; no veig cap diferència.

En el cas de Fuster és evident que, terminis de lliurament i apressaments a banda, les diferències entre l'activitat periodística i l'assaig més reglat no eren substancials. Uns anys després, en una entrevista amb Manuel Muñoz publicada en *El País Semanal* el 1983, el suecà insistia en aquesta idea. I la matisava.

Después encontré en el artículo de periódico una cosa que se ha de decir, y creo que no se ha dicho bastante aún. El artículo, en definitiva, tal y como lo concebimos los que no somos exactamente periodistas, no es sino una cápsula de ensayo. Es decir, que muchas veces tengo la sensación, cuando termino el artículo, de que aquello, con tiempo y calma, en vez de ser las cuatro o cinco holandesas que son, bien desarrollado, con una preparación del tema, de aquello salen exactamente setenta páginas o cincuenta.

Fuster aclaria a continuació que per a aquell format més ortodoxament assagístic no sempre era fàcil trobar «plataforma» on publicar. I, en cas de trobar-la, la retribució no sempre estava en consonància amb l'esforç realitzat. En